DÁSTANLARDAǴÍ MIFOLOGIYALÍQ MOTIVLER HÁM OLARDÍŃ KÓRKEMLIK XÍZMETÍ
(Edige dástanı mısalında)

D.Reymova – *magistrant*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: folklor, doston, mif, motiv, ilmiy-nazariy qarashlar, fikrlar.
Ключевые слова: фольклор, эпос, миф, мотив, научно-теоретические взгляды, мысли.
Key words: folklore, epic, mif, motive, scientific-theoretical views, thoughts.

Mif áyyemgi tábiyat, adamzat jámiyeti, ań-qus, adam-bári bir dep túsiniletuǵın dáwirlerde kelip shıǵıwına qaramastan, aradan qansha waqıt ótip, qanshelli dinler payda bolıp atırsa da, adamlar turmısınan birotala túsip qala qoymaǵan. Jańa payda bolǵan real-haqıyqıy sananıń eski sananı adamlar turmısınan ıǵıstırıp shıǵarıwı birden qolınan kelmegenlikten de, adamlar turmıstaǵı ózleri bilmeytuǵın námálim qubılıslardıń sırların, sol sebepli sanada payda bolıp atırǵan boslıqlardıń ornın burınnan kiyatırǵan dástúrli eski sananıń kúshi menen tolıqtırıwǵa háreket etken. «Al, biziń burıńgı babalarımız, hátte XX ásirdiń ortalarına deyingi ómir súrgen ǵarrılar bul ańızlar menen miflerge inanǵan, ondaǵı waqıyalardı ertede bolǵan dep oylaǵan». Onıń ústine, «miflik sana boyınsha zattıń mánisin uǵıw - onıń kelip shıǵıw tariyxın biliwdi» talap etken [8:67-68].

E.M.Meletinskiydiń kórsetiwinshe, qanday da bir zattı onıń payda bolıwı menen baylanıstırıw, yaǵnıy zattıń jaratılısın túsindiriw, onıń qanday payda bolǵanın gúrriń etiw, aynalanı, qorshaǵan dúnyanı sıpatlaw — miftiń tiykarǵı belgilerinen esaplanılǵan. Al, qaharmanlıq dástanlarda bolsa qaharmanlıqtıń, qaharmanlardıń kelip shıǵıw tariyxına, tariyxıy-genealogiyalıq shejiresine (tuwılıwına, batır bolıp er jetiwine) sholıw (ekskurs) jasap bolıp, negizgi waqıyaǵa ótiw burınnan kiyatırǵan dástúrli jol edi.

Miflik sananıń dáslepki basqıshında adamlar menen haywanatlar dúnyası arasına málim bir shegara qoyıw artıqmash esaplanadı. Miflik sananıń bul basqıshında qaharmannıń (adamnıń) zooantropomorflıq kelbetine ayrıqsha áhmiyet beriledi. Bunday halat ásirese totemlik miflerge xarakterli boladı.

Ań-quslardı ata-tegi dep biliwshiligi jaǵınan bil mifler Shıǵıs Jer Orta teńizi xalıqlarınıń miflerin eske túsiredi. Sebebi, bul ellerdiń xalıqlarında biziń eramızǵa deyingi V-III ásirlerde totemizmniń qaldıqları oǵada kúshli bolǵan. Jerge jawın jiberiwshi gúldirmama hám olardıń qudayı Yagvanıń ózi bul waqıtları ataqlı altın tana (ógiz) kelbetinde sáwlelengen. Al, Suleyman patshanıń úlken shirkewinde káramatlı jılannıń tulǵasına arnap qurbanlıq shalınǵan.

«Edige» dástanındaǵı Edigeniń shıǵısın ań - quslarǵa baylanıstıratuǵın Edigeniń qus kebindegi peri qızlardan tuwılıwı, Baba Túkli Shashlı Azizdiń denesin túk qaplap ketken yarım jalańash adam bolıwı, Edigeniń tuwılǵan waqıtta iyttiń súti menen awızlanıwı sıyaqlı miflik detallar, mine, usı zooantropo morflıq, yaǵnıy tótemlik miflerdiń kórinisi bolıp tabılalı.

Dástan mazmunına ser salıp qarasaq, syujetlik jeli baslanıwdan-aq miflik-erteklik sıpat iyeleytuǵının kóremiz. Qaraqalpaqsha sıńarda Edige kepter kebindegi perilerden tuwılsa, qazaqsha sıńarda suw astı patshasınıń qızı – suw periden tuwıladı. Noǵaysha sıńarda Edigeniń anası albaslınıń qızı dep beriledi. Bul sıńarlardıń barlıǵında da qus kebin – peri kóylegin taslap, adam kelbetinde júrgen bul maqluqatlar qoyılǵan shártlerdiń eri tárepinen buzılıwına baylanıslı qaytadan qus kebine enip, oǵan erli-zayıplılar arasındaǵı jubaylıq turmıstıń tamamlanǵanlıǵın, aralarında bir perzent payda bolǵanlıǵın, onı qaysı jerden tawıp alatuǵınlıǵın aytıp ushıp ketedi.

Qazaqsha, noǵaysha sıńarlar bul káramatlı tuwılıw tariyxın Edigeniń arǵı atalarınan baslaydı. Qazaqsha sıńarda Edigeniń arǵı atası Baba Ǵumar áwliye adam bolıp, bir qızǵa kózi túskende, ol Edigeniń ákesi Baba Tukli Shashlı Azizge hámledar bolıp qaladı, yaǵnıy bul sıńarda Edigeniń ákesi sıyqırlı tuwılıwdı - kóz nurınan payda bolıwdı bastan keshiredi. Bul sıńarda Edigeni tawıp alıp, aman-esen elge qosqannan keyin Baba Tukliniń ózi de periler sıyaqlı ushıp ketedi. Noǵaysha sıńarda bul káramatlılıq belgileri Edigeniń arǵı atası Barqayanıń (Baba Túkli Shashlı Azizdiń) ózi de, qazaqsha sıńarda kóz nurınan payda bolǵanınday, sıyqırlı bas súyektiń untaǵın bilmey jalap qoyıp, hámledar bolıp qalǵan qızdan tuwıladı. Bul sıńarda Edigeniń ákesi Qutlı-qıya da aq quw kebindegi peri qızdan tuwıladı. Noǵaysha, qaraqalpaqsha sıńarlarda Baba Túkli Shashlı Aziz ómirinshe dárya-kóldi jaǵalap balıqshılık, ańshılıq, áwliyeshilik, sıyqırshılıq penen kún keshirgen, denesin túk basqan yarım jalańash adam sıpatında súwretlenedi. Bul miflik motivte jáne bir dıqqat awdaratuǵın nárse-qaraqalpaqsha sıńarda Edige dáslep shorınıń súti menen awızlanǵan bolsa, noǵaysha sıńarda ákesi oǵan ilájsızdan iyttiń sútin emdiriwge májbúr boladı.

Álbette, bul epizodlarda taza miflik mazmun joq. Bul epizodtan taza tariyx qıdırıp otırıw da kúlkili túyiledi. Bunı biz Edige genealogiyasınıń miflik tariyxı dep bahalawımız kerek. Bul orınlarda jırawlar xalıq arasında burınnan ómir súrip kiyatırǵan ápsanawıy-erteklerdi óz maqsetlerine say hár túrli kóriniste kórkemlik kestelewge túsirgen. Jırawlardıń kórkem qıyalınıń kúshliligi sonshelli, bul orınlarda súwretlenip otırǵan real tariyxıy waqıya da, sol waqıyanıń qaharmanı jekke tariyxıy tulǵa da, usılarǵa ózek etip alınıp otırǵan eski miflik syujet te óz shegaraların, óz sıpatlı belgilerin pútkilley joǵaltıp, tariyx miflik tariyxqa aylanıp ketken. Degen menen, bul mif óziniń haqıyqıy tariyxıy ómirbayan menen aralasıw jónelisinde qanshelli ózgerislerge ushıramasın, óziniń tiykarǵı shıǵıw dáregindegi arxaik ózegin málim dárejede saqlap qala alǵan.

Qaraqalpaq dástanlarındaǵı tús motivin alıp qarayıq. Tús motivi sınaw, úyleniw, sapar, qaytıw sıyaqlı keyingi motivler menen tıǵız baylanısqan halda keledi. Dástan syujetiniń keyingi "táǵdiri", áne usı tús motivi menen tikkeley baylanıslı. Eger lpamıs, Gúlparshın hám Qarajan tús kórmegeninde, Qarajan Alpamıs penen dos tutınbaǵan hám wakıyalar sisteması basqasha rawajlanǵan bolıp, bul bolsa syujettiń ózgeriwine alıp kelgen bolar edi.

Epik dóretiwshilikte motivler hámiyshe rán-báreń boladı. Sonıń ushın da syujette hár bir motiv ózine tán júkke iye. Motvlerdiń ózara bir-birine baylanıslılıǵı, syujettegi turaqlılıǵı bárqulla bir qıylı bola bermeydi. Sonıń ushın olardı eki baǵdarda alıp qaraw múmkin. Birinshisi, qaysı bir motivtiń túsip qalıwı, yaki ózgeriwi syujette de túp ózgeris bolıwına alıp keliwshi turaqlı motivler. Bunday motivler shıǵamanıń qurılısında bekkem orınǵa iye boladı. Ekinshisi, motivler ózgeriwi hesh qanday syujettiń ózgeriwine alıp kelmeydi. Bunday motivler basqa bir motiv penen almastırıw múmkin bolǵan turaqlı emes motivler.

Qaraqalpaq xalıq dástanlarında túslerdi kimler, qaysı halatta kóriwine qaramastan, dástan syujeti hám waqıyalar bayanına balanıslılıǵına qaray eki úlken toparǵa ajıratıw múkin.

1. Pútin shıǵarma dawamında óz tastıyıǵın tawıp barıwshı, qaharmanlardıń ómiri hám táǵdirin derlik tolıq qamtıwshı túsler.

2. Syujettiń belgili bir buwınları, qaharmanlar ómiriniń ol yaki bul dáwirine tiyisli túsler.

Erteklerdegi sıyaqlı dásanlarda da tús motivi basqa motivler menen baylanıslılıqta, shıǵarmanıń kirispesinde, waqıyalardıń rawajlanıwında, juwmaqta keliwi múmkin. Biraq, dástanlardaǵı tús motivi xalıqtıń isenimindegi kózqarasları, simvollar arqalı qaharmanlardıń ruwxıy halatı, táǵdirin tereń analiz etiwi, joqarı kórkem-estetikalıq zawıqta bolıwı, ádette qosıq túrinde bayan etiliwi menen ajıralıp turadı.

Ádebiyatlar

1. Dáwqaraev N. Shıǵarmalarınıń toliq jiynaǵi II tom N, «Qaraqalpaqstan», 1977.
2. Abdijalaliov A. Folklorda motiv túsinigi. «Adabiy meros» jurnalı, T., 2021, №2, - B.107-111.
3. Maqsetov Q. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń poetikası. T., «FAN», 1965.
4. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki xalıq dóretpeleri. N., «Bilim», 1996.
5. Járimbetov Q., Nizamatdinov J., Allambergenova I. Qaraqalpaq folklorı. T., «Sano-standart», 2018.
6. Palımbetov K. Qaraqalpaq xalıq dástanı «Qoblan». N., «Bilim», 2020.
7. Eshonqul J. Mif va badiiy tafakkur. T., 2019.
8. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы: - Алматы: «Ғылым», 1984, 67-б.

REZYUME. Maqolada qaharmonlik doslonlarda miflik motivning syujet rivojida tutqan o'rni haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, motiv va syujetning o'z ara bo'g'liqligi tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается роль мифического мотива в развитии сюжета в героических романах. Также анализируется взаимосвязь мотива и сюжета.

SUMMARY. The article discusses the role of the mythical motif in the development of the plot in heroic novels. Also, the relationship between the motive and the plot is analyzed.

УМАЙ АНА ОБРАЗЫНДА ҚУС КУЛЬТИНИҢ СӘЎЛЕЛЕНИЎИ

З.Зарипова - *докторант*
Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими,
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Таянч сўзлар: миф, Умай она, қуш культи, сеҳрли қушлар, бахт қуши.
Ключевые слова: миф, мать-Умай, культ птицы, волшебные птицы, птица счастья.
Key word: myth, mother Umay, bird cult, magic bird, the bird of happiness.

Умай ананың биринши ҳаял (Тәңрининң ҳаялы) дәрежесиндеги ҳаяллар қудайына айланыўы, оларға мәдәткар болыўы, батыр ҳаял-қызлар ҳаққындағы эпикалық конструкциялардың қәлиплесиўине жол ашып бергенлигинде гуман жоқ. Оның мифологиялық образ сыпатында бир қатар метаморфозлық өзгешеликлерге ийе болыўы тәбийий қублыс болып, географиялық шеңберининң кеңейиўине де жол ашылған. Яғный, оның руўхый бағдардағы хызметлери күшли трансформацияларға ушырап, ҳәрқыйлы мифологиялық образлардың пайда болыўына тийкар салған. Солардың бири, Умай ана образының Хумай, Суймырық, Аққуў, ҳ.т.б қуслар түринде сәўлеленгенлигин көремиз.

Умай ана образының әпсаналық қус образында көриниўиниң тийкарғы себеплериниң бири, оның аспан әлеминде жасаўшы Тәңири менен тәғдирлес болғанлығында деп түсиниў мүмкин. Ата-бабаларымыз мифлик түсинигиниң басым бөлегин, дерлик космогониялық исенимлер, болжаўлар, дәлиллеўлер менен байланыста сөз етиледи. Усы көзқарастан Умай ананың қус образындағы келбетин мифологиялық түсиниклердиң дәслепки трансформацияланыўы деп түсиниў мүмкин. Бул пикир айрым алымлардың илимий тезислеринен орын алған. Яғный, Умай образы дәслеп зооморфлық мазмунға ийе болып, соң антропоморфлық түсиниклер менен ушласып кеткен [1:124-126].

Қарақалпақларда Аққуў, Қаракус, Бүркит ҳәм Хумай адамларға пайда келтириўши кәраматлы қуслар қатарынан орын алады. «Химай қарақалпақлардың мифологиясы менен фольклорында қус-ийт, қус ҳаял, балаларға ҳәм ҳаялларға қәўендер қудай ретинде баҳаланады [1:124].

Этнограф Х.Есбергеновтың дала жазыўлары тийка-рында ислеген мағлыўматлары бойынша, Қарақалпақ-ларда Аққуў, Қаракус, Бүркит пенен бир қатарда Хумай қусты да караматлы деп түсинген. Хумай Қарақалпақлардың мифологиясы менен фольклорында Қус-ийт, қус-ҳаял, балаларға ҳәм ҳаялларға қәўендер қудай дәрежесинде баҳаланады. Қарақалпақларда аңшы ийт тазыны «Қумай» деп атаған. Хумай бәрқулла аспанда жасайды, жерге мәйек қояды. Сол мәйектен аңшы ийт (гончая собака) пайда болады. Қустан туўған Қумай ийт, шаңарақты, мал падаларын қорғайды. Ол ийесине жәрдемши, тилге түсинеди, олар менен бирге аўқатланады, бирге жасайды деген сыяқлы, эпикалық мағлыўматларды миллий басқыштан, басқа халықлардың Қумай қус ҳаққындағы мағлыўматлары менен салыстырып үйренеди [1:124-126].

Хумай магиялық қус болып, ылай суў, бултлы аспан түринде де қарақалпақлар арасында белгили болған [1:125.]. Оның аңшы ийт түриндеги образы А.Диваевтың Петровск, Чимкент уездълеринен жыйнаған материаллары бойынша «Итала ғаз» дың мәйегинен аңшы ийт шығады. Оны «Қумай» деп атайды. Ол жүдә сийрек ушырасады. Ол бахытлы адамлардың ғана қолына түседи» [2:149-150] деген мағлыўматлары келтирилген. Өз гезегинде, бундай аналогиялық мағлыўматлардың өз-ара сәйкес келиўи, белгили бир тарийхый дәўирлерде қус культиниң түркий тиллес халықлар орталығында әдеўир қәлиплескенлигин көрсетеди. Усындай сыпатламаларға тийкарлана отырып, биз қус культиниң халық дәстанларында орын алғанлығын атап өтпекшимиз. Мәселен, «Алпамыс» дәстанындағы хабаршы ғазлар, «Қоблан» дәстанындағы жәрдемши тырналар, лироэпикалық дәстанларда көбирек ушырасатуғын тарлан, таўыс сыяқлы қуслар қаҳарманлардың ең жақын ғамхоршылары болыўы менен бир қатарда, ерте дәўирлерден бери ата-бабаларымыздың санасына сиңип қалған Хумай қустың қәўендерлик ҳәрекетлерин еслетеди. Мәселен, Фирдоусидиң «Шахнама» дәстанында әпсанаўий қус Суймырық (Симург) Рустамды өлимнен қорғап қалады:

Қуслардың патшасы ғайбар қанатлы,
Қудай саған бар ықласын қаратты,
Адамларға жақын болғаның ушын,
Азаплардан қутқара алғаның ушын,
Мен қәлеймен жаўызлықлар болмаўын,
Сениң қудиретиң мәңги солмаўын [3:23-24].

Соны да айтып өтиўимиз керек, Хумо Қудай ана менен Симург қус образлары арасындағы уқсаслықлар илимий әдебиятларда жийи ушырасады [3:23-24].

Әзербайжан алымы Эртегин Саламзаде Хумо ҳәм Симург (Суймырық) қуслар түрк тиллериниң тотем түриндеги кәраматлы қуслары екенлигин айта келип, әййемги түрклерге тийисли мағлыўматларда, мифологиялық қус есапланған Хумо, ямаса Хумай-Қудай ана Умай менен тиккелей байланысы бар деген шешимге келеди. Тағы да ол Тугра, Суймырық, Хумо, Ақшункар, Каракус ҳәм Турул сыяқлы әпсанаўий қуслардың образларындағы семантикалық уқсаслықларын, атамаларының этимологиялық дәреклерине терең дыққат аўдарады [4:7-8].

Адамлардың қусқа, ямаса қуслардың адамларға айланыў мотиви сыяқлы метаформозлық қубылыслар нәтийжесинде пайда болған бундай образлардың дәреклери, әййемги дәўирлердеги жасаў шәраятларына ылайықласқан ойлаў, пикирлеў